

O‘ZBEK DAVLATCHILIGIDA HARBIY-MA’MURIY ISLOHOTLAR TARIXI

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

Abdumannonova Aziza Akbarali qizi

Nazirova Nilufar Chori qizi

Email: nnazirova606@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek davlatchiligi tarixida amalga oshirilgan harbiy-ma’muriy islohotlarning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va ularning davlat boshqaruvi tizimidagi o‘rni tahlil qilinadi. Xususan, qadimgi davrlardan boshlab Temuriylar, Shayboniylar va keyingi davrlar misolida harbiy tizimning tashkil etilishi hamda ma’muriy boshqaruvdagi o‘zgarishlar yoritiladi. Maqolada islohotlarning davlat mustahkamligi, hududiy boshqaruv va markazlashuv jarayonlariga ta’siri ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Harbiy-ma’muriy tizim, davlatchilik, islohotlar, markazlashuv, boshqaruv, Somoniylar, Qoraxoniylar, Temuriylar, Shayboniylar, Ashtarxoniylar.

Аннотация: В данной статье анализируется история военно-административных реформ в узбекской государственности, этапы их формирования и роль в системе государственного управления. Особое внимание уделяется организации военной системы и изменениям в административном управлении на примере периодов от древности до эпохи Тимуридов, Шайбанидов и последующих исторических этапов. В статье научно обосновывается влияние реформ на укрепление государства, территориальное управление и процессы централизации.

Ключевые слова: Военно-административная система, государственность, реформы, централизация, управление, Саманиды, Караханиды, Темуриды, Шайбаниды, Аштарханиды.

Annotation: This article analyzes the history of military-administrative reforms in Uzbek statehood, their stages of development, and their role in the system of state governance. Special attention is given to the organization of the military system and changes in administrative management from ancient times through the Timurid, Shaybanid, and later periods. The study scientifically examines the impact of these reforms on state consolidation, territorial governance, and centralization processes.

Keywords: Military-administrative system, statehood, reforms, centralization, governance, Samanids, Karakhanids, Timurids, Shaybanids, Ashtarkhanids.

Kirish: O‘zbek davlatchiligi tarixi uzoq va murakkab jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu tarixda davlat boshqaruvi, harbiy tizim va ma‘muriy tuzilmalarning shakllanishi hamda takomillashuvi alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, harbiy-ma‘muriy islohotlar davlatning ichki barqarorligi, tashqi siyosiy mavqeining mustahkamlanishi va markazlashgan boshqaruv tizimining shakllanishida muhim rol o‘ynagan.¹Tarixiy jarayonlarni tahlil qilganda, qadimgi davrlardan boshlab turli sulolalar davrida harbiy va ma‘muriy boshqaruv tizimlari doimiy ravishda o‘zgarib, takomillashib borganini ko‘rish mumkin. Xususan, Temuriylar davrida harbiy intizom va davlat boshqaruvi tizimi mukammal darajaga yetgan bo‘lsa, Shayboniylar davrida esa bu tizim yanada mustahkamlanib, hududiy boshqaruv mexanizmlari rivojlangan

Asosiy qism: O‘zbek davlatchiligi tarixining eng qadimgi bosqichlaridan boshlab harbiy va ma‘muriy boshqaruv tizimi bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda shakllanib borgan. Davlatning paydo bo‘lishi jarayonida harbiy kuch nafaqat tashqi xavflarga qarshi himoya vositasi, balki ichki siyosiy barqarorlikni ta‘minlovchi asosiy omil sifatida ham muhim o‘rin egallagan. Shu sababli dastlabki davlat tuzilmalarida harbiy va ma‘muriy boshqaruv funksiyalari bir-biridan ajralmagan holda rivojlangan. Markaziy Osiyo hududida shakllangan eng qadimgi davlatlar — Xorazm, Baqtriya va So‘g‘diyona misolida harbiy-ma‘muriy tizimning ilk ko‘rinishlari namoyon bo‘ladi. Bu davlatlarda boshqaruv urug‘-

¹ Eshov B. **O‘zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. 1-kitob.** Yangi asr avlodi nashriyoti, Toshkent, 2019. – 432 b.

qabila an'analariga tayangan bo'lib, hokimiyatni boshqaruvchi shaxs ayni paytda harbiy kuchlarga ham rahbarlik qilgan. Davlat boshqaruvida markazlashuv to'liq shakllanmagan bo'lsa-da, harbiy kuchning siyosiy hayotdagi ustunligi yaqqol sezilgan. Qadimgi Xorazm davlatchiligi misolida dastlabki markazlashgan boshqaruv elementlari shakllanganini ko'rish mumkin. Xorazmda hukmdor davlat boshlig'i bo'lish bilan birga, harbiy kuchlarning ham bevosita yetakchisi hisoblangan. Bu holat harbiy va ma'muriy hokimiyatning bir markazda jamlanganini va davlat boshqaruvida harbiy tizim yetakchi rol o'ynaganini ko'rsatadi. Baqtriya va So'g'diyona hududlarida esa shahar-davlatlar tizimi rivojlangan bo'lib, har bir shahar o'zining mustaqil harbiy kuchlariga ega edi. Shahar hokimlari nafaqat iqtisodiy va ma'muriy ishlarni, balki mudofaa tizimini ham boshqargan. Har bir hudud o'z qo'shiniga tayangan holda yashaganligi harbiy-ma'muriy tizimning hududiy asosda shakllanganini bildiradi.

Keyingi bosqichda Markaziy Osiyo Ahamoniylar imperiyasi tarkibiga kirgach, harbiy-ma'muriy boshqaruv tizimi yangi bosqichga ko'tarildi. Hududlar satrapiyalarga bo'linib, har bir viloyatni satrap boshqargan. Satraplar fuqarolik boshqaruvi bilan birga harbiy kuchlarni ham nazorat qilgan. Bu tizim markaziy hokimiyatning viloyatlar ustidan qat'iy nazoratini ta'minlashga xizmat qilgan va boshqaruvning ancha tartibli shaklini yaratgan. Shu bilan birga, mahalliy boshqaruv tizimi ham ma'lum darajada saqlanib qolgan, ammo u markaziy hokimiyatga bo'ysungan holda faoliyat yuritgan. Aleksandr Makedonskiy yurishlari natijasida yunon-makedon boshqaruv tizimi ham hududga kirib keldi. Bu davrda harbiy garnizonlar strategik joylarga joylashtirilib, hudud ustidan nazorat kuchaytirildi. Mahalliy boshqaruv tizimi yunoncha harbiy-ma'muriy usullar bilan uyg'unlashtirildi. Natijada hududda aralash boshqaruv shakli yuzaga keldi va bu keyingi davrlar boshqaruv tizimiga ham ta'sir ko'rsatdi. Milodiy VI–VIII asrlarda Turk xoqonligi davrida harbiy-ma'muriy tizim yanada mukammal shaklga ega bo'ldi. Turk davlatchiligida harbiy tizim davlat boshqaruvining asosiy tayanchi hisoblangan. Davlat boshqaruvi o'nlik tizim asosida tashkil etilib, qo'shin ham shu tartibda bo'lingan: o'nlik, yuzlik, minglik va tumanlik tizimi joriy etilgan. Bu tizim harbiy intizomni mustahkamlash bilan birga, boshqaruvni ham ancha samarali qilgan. Xoqon davlatning oliy harbiy boshlig'i bo'lib,

barcha harbiy kuchlar unga bo‘ysungan. Uning huzurida harbiy kengash faoliyat yuritgan, yirik amaldorlar — yabg‘u, shad va tarkanlar esa hududlarni boshqarish bilan birga harbiy vazifalarni ham bajargan. Bu holat harbiy va ma‘muriy boshqaruvning yanada integratsiyalashganini ko‘rsatadi.²

VIII asrdan boshlab islom dinining kirib kelishi bilan Markaziy Osiyo davlat boshqaruvi tizimi ham sezilarli darajada o‘zgardi. Arab xalifaligi davrida hudud viloyatlarga bo‘linib boshqarilgan bo‘lib, har bir viloyatni amirlar boshqargan. Harbiy va ma‘muriy boshqaruv bir tizimga birlashtirilgan holda amalga oshirilgan. Harbiy garnizonlar shahar va muhim hududlarda joylashtirilib, tartibni saqlash, soliq yig‘ish va xavfsizlikni ta‘minlash bir tizim ostida olib borilgan. Islom huquqi davlat boshqaruvida asosiy me‘yoriy baza sifatida xizmat qilgan. IX–X asrlarda Somoniylar davlati mustaqil markazlashgan davlat sifatida shakllandi va harbiy-ma‘muriy tizim yanada rivojlandi. Davlat viloyatlar va tumanlarga bo‘lingan bo‘lib, har bir hududni amirlar yoki noiblar boshqargan. Ular ma‘muriy boshqaruv bilan birga harbiy kuchlarni ham nazorat qilgan. Markaziy qo‘shin professional askarlardan tashkil topgan bo‘lib, saroy gvardiyasi alohida ahamiyatga ega edi. Bu davrda harbiy xizmat asta-sekin ixtisoslashgan tizimga aylandi va davlat barqarorligini ta‘minlashda muhim rol o‘ynadi. Qoraxoniylar davrida turkiy harbiy an‘analar yanada mustahkamlandi.³ Davlat Sharqiy va G‘arbiy qismlarga bo‘lingan holda boshqarilgan bo‘lib, har bir qism o‘z boshqaruv tizimiga ega edi. Harbiy kuchlar qabila tizimi asosida tashkil etilgan va xoqonga bo‘ysungan. Bu davrda iqto tizimi shakllanib, harbiy xizmat yer-mulk bilan bog‘liq holda rivojlandi. Harbiylar xizmat evaziga yer olish huquqiga ega bo‘lib, bu tizim harbiy-ma‘muriy boshqaruvni iqtisodiy jihatdan ham mustahkamladi.

O‘rta asrlar O‘zbek davlatchiligi tarixida harbiy-ma‘muriy tizimning eng faol rivojlangan bosqichi hisoblanadi. Bu davrda davlat boshqaruvi yanada markazlashgan

² Karimov Sh.S. **O‘zbekiston tarixi (qadimgi davrdan hozirgacha)**. O‘qituvchi nashriyoti, Toshkent, 2011. – 520 b.

³ Tolstov S.P. **Drevniy Xorezm**. Fan nashriyoti, Toshkent, 1962. – 468 b.

shaklga ega bo‘lib, harbiy tizim siyosiy hokimiyatning asosiy tayanchiga aylandi. Somoniylar, Qoraxoniylar va Temuriylar davrida amalga oshirilgan islohotlar davlat boshqaruvi samaradorligini oshirish, hududiy nazoratni kuchaytirish hamda markaziy hokimiyatni mustahkamlashga xizmat qildi. Somoniylar davlati (IX–X asrlar) O‘rta Osiyoda birinchi mustaqil markazlashgan davlatlardan biri sifatida shakllanib, harbiy-ma‘muriy tizimning yangi modelini yaratdi. Bu davrda davlat viloyatlar va ularga bo‘ysunuvchi tumanlarga bo‘lingan bo‘lib, har bir hududni amirlar yoki noiblar boshqargan. Ular bir vaqtning o‘zida ham ma‘muriy, ham harbiy vakolatga ega edilar. Bu holat markaziy hokimiyatning hududiy boshqaruv ustidan kuchli nazoratini ta‘minladi. Somoniylar davrida harbiy tizim professional asosda shakllana boshladi. Saroy gvardiyasi davlatning eng ishonchli harbiy kuchi hisoblangan. Qo‘shin tarkibi asta-sekin ixtisoslashib, doimiy harbiy xizmat tizimi yuzaga keldi. Bu esa avvalgi davrlarga nisbatan harbiy boshqaruvning ancha tartibli va markazlashgan shaklga o‘tganini ko‘rsatadi. Soliq tizimi ham harbiy ehtiyojlar bilan bevosita bog‘langan bo‘lib, davlat daromadlari asosan qo‘shin saqlash va boshqaruv apparatini ta‘minlashga yo‘naltirilgan.⁴

Qoraxoniylar davrida (X–XII asrlar) turkiy davlatchilik an‘analari asosida harbiy-ma‘muriy tizim yanada rivojlandi. Bu davrda davlat ikki qismga — Sharqiy va G‘arbiy Qoraxoniylarga bo‘lingan bo‘lib, har biri nisbatan mustaqil boshqaruv tizimiga ega edi. Biroq umumiy oliy hokimiyat xoqon qo‘lida saqlanib qolgan. Qoraxoniylar davrida harbiy tizim qabila asosida tashkil etilgan bo‘lib, har bir yirik qabila o‘z qo‘shiniga ega edi. Bu qo‘shinlar markaziy hokimiyatga bo‘ysungan holda davlat mudofaasini ta‘minlagan. Shu bilan birga, bu davrda iqto tizimi keng joriy etildi. Iqto tizimi harbiy xizmat evaziga yer-mulk berish amaliyotini o‘z ichiga olib, harbiy-ma‘muriy boshqaruvni iqtisodiy asos bilan bog‘lab qo‘ydi. Bu tizim harbiylarning davlatga sodiqligini mustahkamlash va markaziy hokimiyatni kuchaytirish uchun xizmat qilgan. Qoraxoniylar davrida viloyat boshqaruvi ham harbiy-ma‘muriy xarakterga ega bo‘lib, hududiy hokimlar bir vaqtning o‘zida harbiy

⁴ Karimov Sh.S., Shamsutdinov R.T. **O‘zbekiston tarixi (IX–XVI asrlar)**. O‘qituvchi nashriyoti, Toshkent, 2010. – 384 b.

qo‘mondon vazifasini ham bajargan. Bu esa davlat boshqaruvida harbiylashuv jarayonining kuchayganini ko‘rsatadi.⁵

Temuriylar davri (XIV–XV asrlar) esa O‘zbek davlatchiligi tarixida harbiy-ma‘muriy tizimning eng mukammal bosqichi hisoblanadi. Amir Temur tomonidan yaratilgan boshqaruv tizimi “Temur tuzuklari” asosida qat’iy tartib va intizomga tayangan holda tashkil etilgan. Bu davrda davlat boshqaruvi markazlashgan bo‘lib, harbiy tizim uning asosiy tayanchi sifatida faoliyat yuritgan. Amir Temur davlatni viloyatlar (uluslar)ga bo‘lib boshqargan va har bir hududga ishonchli amirlarni tayinlagan. Ular nafaqat ma‘muriy, balki harbiy boshqaruvni ham amalga oshirgan. Temuriylar davrida qo‘shin aniq tartib asosida tuzilgan bo‘lib, o‘nlik tizim yana mukammallashtirilgan holda qo‘llanilgan. Harbiy intizom juda qat’iy bo‘lib, qo‘shin tayyorgarligi doimiy nazorat ostida turgan. Amir Temur islohotlarining eng muhim jihatlaridan biri markaziy hokimiyatning mutlaq kuchaytirilishi edi. Harbiy va ma‘muriy lavozimlar aniq belgilangan bo‘lib, davlat boshqaruvida tartib-intizom ustuvor ahamiyatga ega bo‘lgan. Harbiy yurishlar rejali asosda olib borilgan va har bir hududiy boshqaruvchi markaziy hokimiyatga hisobdor bo‘lgan. Temuriylar davrida shaharlar va viloyatlar boshqaruvi ham rivojlandi. Har bir hududda soliqlar yig‘ish, tartibni saqlash va harbiy safarbarlikni tashkil etish aniq tizim asosida amalga oshirilgan. Bu davrda ilm-fan va madaniyat rivojlangan bo‘lsa-da, davlat boshqaruvida harbiy tizim hal qiluvchi o‘rin egallagan.⁶

Shayboniylar (XVI asr boshi – XVII asr o‘rtalari) va Ashtarxoniylar (XVII–XVIII asrlar) davri O‘zbek davlatchiligi tarixida markazlashgan boshqaruv tizimining nisbatan zaiflashuvi va hududiy boshqaruvning kuchayishi bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, harbiy-ma‘muriy tizim davlat boshqaruvining muhim tarkibiy qismi bo‘lib qolgan va turli islohotlar orqali takomillashtirib borilgan. Shayboniylar davlati tashkil topishi bilan

⁵ Bartold V.V. **Turkestan v epoxu mongolskogo nashestviya**. Nauka nashriyoti, Moskva, 1963. – 736 b.

⁶ Ahmedov B. **O‘zbekiston tarixi manbalari (qadimgi davrdan XVIII asrgacha)**. O‘qituvchi nashriyoti, Toshkent, 2001. – 528 b.

Movarounnahr hududida yangi siyosiy boshqaruv tizimi shakllandi. Bu davrda davlat viloyatlar va beklklarga bo‘lingan bo‘lib, ularni asosan harbiy sarkardalar va amirlar boshqargan. Harbiy va ma‘muriy lavozimlar bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, viloyat hokimlari bir vaqtning o‘zida harbiy qo‘mondon vazifasini ham bajargan. Bu holat davlat boshqaruvida harbiylashuv jarayonining yuqori darajada ekanligini ko‘rsatadi. Shayboniylar davrida qo‘shin asosan qabila va urug‘ tamoyili asosida shakllantirilgan. Har bir yirik qabila o‘z harbiy kuchiga ega bo‘lib, urush vaqtida markaziy hokimiyatga bo‘ysungan holda harakat qilgan. Harbiy tizimning bu shakli markazlashuvni kuchaytirish bilan birga, ayrim hollarda ichki siyosiy beqarorlikka ham sabab bo‘lgan. Chunki qabila boshliqlarining kuchayishi markaziy hokimiyatga nisbatan mustaqillik tendensiyalarini yuzaga keltirgan. Bu davrda iqto tizimi ham ma‘lum darajada saqlanib qolgan bo‘lib, harbiy xizmat evaziga yer-mulk berish amaliyoti davom etgan. Bu tizim harbiy sarkardalarning davlatga sodiqligini ta‘minlash va ularni moddiy jihatdan qo‘llab-quvvatlashga xizmat qilgan. Biroq vaqt o‘tishi bilan yer-mulklarning merosiylashuvi markaziy hokimiyatning zaiflashuviga olib kelgan.

Shayboniylardan keyingi Ashtarxoniylar davrida (1601–1756) harbiy-ma‘muriy tizim yanada murakkablashgan va bir oz beqarorlashgan holatga kelgan. Bu davrda davlat boshqaruvi asosan mahalliy amirlar va beklklar qo‘lida to‘plangan bo‘lib, markaziy hokimiyat nisbatan zaiflashgan edi. Viloyat hokimlari ko‘pincha mustaqil siyosat yuritishga harakat qilgan. Ashtarxoniylar davrida qo‘shin tarkibi asosan yollanma askarlar va qabila kuchlaridan iborat bo‘lgan. Harbiy intizom va markazlashgan qo‘mondonlik tizimi avvalgi davrlarga nisbatan sustlashgan. Bu esa davlatning tashqi va ichki siyosiy barqarorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan. Shunga qaramay, ma‘muriy boshqaruv tizimida ayrim tartiblar saqlanib qolgan. Viloyatlar va tumanlar orqali boshqaruv amalga oshirilgan bo‘lib, soliq yig‘ish va hududiy nazorat tizimi davom ettirilgan. Ammo markaziy hokimiyatning zaifligi sababli bu tizim samaradorligi pasaygan.⁷ Shayboniylar va

⁷ Karimov Sh.S. **O‘zbekiston tarixi (XVI–XVIII asrlar)**. O‘qituvchi nashriyoti, Toshkent, 2012. – 416 b.

Ashtarxoniylar davrida harbiy-ma'muriy boshqaruv tizimining asosiy xususiyati shundan iborat ediki, u ko'proq qabila va mahalliy hokimiyatga tayanar edi. Bu esa bir tomondan hududiy boshqaruvni ta'minlagan bo'lsa, ikkinchi tomondan markazlashgan davlat tizimining zaiflashuviga olib kelgan.

Xulosa: O'zbek davlatchiligi tarixida harbiy-ma'muriy islohotlar davlat boshqaruvi tizimining shakllanishi va rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan. Qadimgi davrlardan boshlab davlat tuzilmalarida harbiy kuch nafaqat mudofaa vositasi, balki siyosiy hokimiyatning asosiy tayanchi sifatida ham faoliyat yuritgan. Bu jarayon Xorazm, Baqtriya va So'g'diyona kabi ilkdavlatlarda boshlanib, keyingi tarixiy bosqichlarda yanada takomillashgan. O'rta asrlarda Somoniylar, Qoraxoniylar va Temuriylar davrida harbiy-ma'muriy tizim mukammal shaklga ega bo'ldi. Ayniqsa, Amir Temur davrida markazlashgan davlat boshqaruvi, qat'iy harbiy intizom va aniq ma'muriy tuzilma tizimi yaratildi. Bu davr islohotlari davlatning ichki barqarorligi va tashqi siyosiy qudratini mustahkamlashga xizmat qildi. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida esa harbiy-ma'muriy tizim qabila va mahalliy boshqaruvga tayanib, markazlashuv nisbatan zaiflashgan bo'lsa-da, davlat boshqaruvi tizimi to'liq yo'qolib ketmadi. Aksincha, u yangi tarixiy sharoitga moslashgan holda davom etdi. Umuman olganda, harbiy-ma'muriy islohotlar O'zbek davlatchiligi taraqqiyotining uzluksiz jarayoni bo'lib, ular davlat boshqaruvi an'alarining shakllanishi va rivojlanishida asosiy rol o'ynagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tolstov S.P. **Drevniy Xorezm**. Fan nashriyoti, Toshkent, 1962. – 468 b.
2. Eshov B. **O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. 1-kitob**. Yangi asr avlodi nashriyoti, Toshkent, 2019. – 432 b.
3. Bartold V.V. **Turkestan v epoxu mongolskogo nashestviya**. Nauka nashriyoti, Moskva, 1963. – 736 b.
4. Karimov Sh.S. **O'zbekiston tarixi (IX–XVI asrlar)**. O'qituvchi nashriyoti, Toshkent, 2010. – 384 b.

5. Karimov Sh.S. **O‘zbekiston tarixi (XVI–XVIII asrlar)**. O‘qituvchi nashriyoti, Toshkent, 2012. – 416 b.
6. Ahmedov B. **O‘zbekiston tarixi manbalari (qadimgi davrdan XVIII asrgacha)**. O‘qituvchi nashriyoti, Toshkent, 2001. – 528 b.